

Kóthay Katalin Anna: *A gamhudi koporsók és múmiadíszek. Egy egyiptomi temető leletei a Szépművészeti Múzeumban. Szépművészeti Múzeum. Egyiptomi Régiségek 2. Budapest, 2020* (online: <https://issuu.com/szepmuveszeti/docs/gamhud>).

Az ókori Nílus-völgyben a sírfelszerelés központi eleme minden időszakban a halott tartósított, megistenített testét (a múmiát) őrző koporsó volt, amely az antropoid példányok esetében egyben az átlényegült halotti szellem ideális alakját is mutatta, a koporsóra felfestett jelenetek és szövegek révén pedig a túlvilági létezését is elősegítette. A festett fakoporsók és kőszarkofágok így természetesen az egyiptomi túlvilághit és sírművészet tanulmányozásának legfontosabb forrásai közé tartoznak, de szerepük a társadalomtörténeti kutatások tekintetében is kiemelkedő. Mindezek fényében talán különösnek hat, hogy mindaz, amit az egyiptomi koporsók stilsztikai és ikonográfiai fejlődéséről tudunk, korszakonként és régiókként rendkívül eltérő mélységű kutatásokon alapul. A szövegekkel gazdagon feliratozott középbirodalmi ládakoporsókra vagy az újbirodalmi királyi szarkofágokra korán felfigyelt a kutatás, más esetekben – így a 21. dinasztiai thébai koporsók kapcsán – pedig egy-egy jelentős, összefüggő leletcsoport segítette a vizsgálatokat. Más korszakok vagy csoportok esetében azonban még mindig a legalapvetőbb jellemzők meghatározásán fáradozik a kutatás, s különösen igaz ez a Ptolemaios-kor (Kr. e. 305–30) emlékanyagára, ahol a regionalitásnak talán minden korábinál nagyobb jelentősége van. Ismereteink még az olyan kiemelten fontos központok esetében is szerénynek nevezhetőek, mint például Théba, ráadásul ezek az ismeretek éppen a tájstílusok hangsúlyos szerepe miatt keveset segítenek például egy közép-egyiptomi vagy deltai műhely produkciójának megismerésében. A Szépművészeti Múzeum *Egyiptomi Régiségek* sorozatának második köteteként megjelent munkájában Kóthay Katalin Anna egy ilyen, kevésbé ismert közép-egyiptomi műhelyközpont, az ókori Gamhud Kr. e. 2–1. századi koporsóit és múmiadíszait mutatja be a Budapesten őrzött példányok elemzésén keresztül. A most megjelent munka még nem a teljes feldolgozást tartalmazó szakkatalógus, hanem annak a szélesebb közönség számára írt össz-

szegése, amely azonban a több mint egy évtizede folyó kutatás teljes vertikumába betekintés enged.

A könyv két történetet mond el: az 1907-es gamhudi magyar ásatás krónikáját és a tárgyak utóéletét, illetve – amennyire ez lehetséges – a gamhudi koporsók ókori történetét. A kettő természetesen szorosan összefügg, hiszen az első rész egyben magyarázatot ad arra is, hogy miért nem lehet szó a teljes gamhudi temető feldolgozásáról, „csak” a koporsók és múmiadíszek vizsgálatáról. A könyv első lapjain a szerző az eddig ismertnél sokkal részletesebben tárja fel az ásatás történetét és tárgyszerűen számol be azokról a hiányosságokról, hibákról is, amelyek a leletcsoport mai megértését megnehezítik. Az ásatást Back Fülöp, az Orosdi-Back kereskedő cég egyiptomi ágának vezetője kezdeményezte, aki a századforduló kairói *establishmentjének* ismert alakjaként nyert engedélyt Gaston Masperótól, az egyiptomi Régészeti Hivatal akkori vezetőjétől a közép-egyiptomi Saruna feltárására. Az expedíció 1907. január 1-én kezdte meg a munkát Tadeusz Smoleński lengyel régész vezetésével, majd miután híre ment, hogy a Nílus nyugati partján fekvő Gamhud mellett sírfosztogatások kezdődtek, Maspero engedélyezte, hogy az expedíció ide összpontosítsa tevékenységét. Smoleński gyorsan romló egészségi állapota megakadályozta, hogy a feltárást befejezze; ásatási naplója és feljegyzései – ha voltak ilyenek – az 1909-ben bekövetkezett haláláig nem jelentek meg, és utána sem kerültek elő. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy Maspero az ásatás befejezésére az egyik legtapasztaltabb emberét, az egyiptomi egyiptológia úttörőjét, Ahmed Bey Kamalt vezényelte ki. Kamalnak köszönhető, hogy a leletkörülményekről némi információval rendelkezünk, hiszen ásatási jelentésében nemcsak az általa talált koporsókat közli, hanem a temetőről is rövid leírást ad. Az akkoriban szokásosnak mondható leletmegosztás során – Maspero nagyvonalúságának köszönhetően – Back megkapta a Smoleński által talált koporsók több mint felét és számos egyéb tárgyat, míg a maradék – a Kamal által talált leletekkel együtt – Kairóban maradt. Back saját maga számára csak kisebb tárgyakat tartott meg, a tulajdonába átengedett 36 koporsó közül ötöt Bécsbe, háromat Krakóba, 25 darabot pedig Budapestre küldött, teljesítve így azt az önzetlen vállalatát,

hogy az ásatással a magyar múzeumügyet kívánja szolgálni.

A magyar egyiptológia története szempontjából fontos adalék, hogy Backnak és az ügyet felkaroló császári és királyi követnek komoly terveik voltak a munka folytatását illetően. Az elképzelés lényege az volt, hogy Back újabb koncessziókra pályázik, amelyeket majd átad a Monarchia frissen megalakítandó régészeti intézetének, bekapcsolva így az osztrák-magyar tudományt az egyiptológiai kutatásokba. A terv – úgy tűnik – egyiptomi részről kedvező fogadtatásra talált, hiszen a következő szezonra Maspero összesen öt, egyenként is óriási jelentőségű lelőhely – Aszjút, Sejk el-Fadl, Berse, Kaszr esz-Szaid és Havára – kutatását engedélyezte Back számára. Sajnos azonban Back tervét sem a császári és királyi külügyminisztérium, sem a koporsóadományokból részesülő intézmények, sem az egyébként kiváló Mahler Ede, a pesti bölcsészkar első egyiptológus professzora nem támogatta. Az eredmény ismert: a Monarchia utódállamai közül osztrák, lengyel és cseh régészeti intézet évtizedek óta működik Kairóban – magyar nem.

A Magyarországra küldött tárgyak először a Nemzeti Múzeumba kerültek, majd az Iparcsarnok kiállításán voltak megtekinthetőek, végül 1934-ben érkeztek mai őrzési helyükre, a Szépművészeti Múzeumba, ahol 1936-ban Dobrovits Aladár bontotta fel a koporsókat. A bontás során a koporsókat beszámolták és leírták, a bennük talált múmiákról és múmiadíszekről azonban ilyen leírás nem maradt fenn, így a szettek (múmia + múmiadíszek + koporsó) már csak elemeikben voltak tanulmányozhatók. A helyzetet tovább bonyolította, hogy két kivétellel Dobrovits a múmiákat visszaküldte a Nemzeti Múzeumba, ahonnan később a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába kerültek. A budapesti leleteket később Wessetzky Vilmos és az ásatás 90. évfordulójára időszaki kiállítást is rendező Győry Hedvig tanulmányozta.

A gamhudi leletek vizsgálatának legújabb fejezetét azok a kutatások képviselik, amelyek Kóthay Katalin Anna vezetésével zajlanak a Szépművészeti Múzeumban immár több mint egy évtizede, s amelyeknek legfontosabb eredményeit a most megjelent könyv foglalja össze. Mivel Dobrovits egy koporsót még 1951 előtt elcserélt más tárgyra, a múzeumban 24 gamhudi koporsó, illetve

a hozzájuk tartozó múmiadiszkek lelhető fel. A kutatás egyelőre nem terjedt ki azokra a festett gamhudi koporsóedzskákra, amelyeket szintén a múzeum őriz, a Back-féle adomány esetleges további elemei – ládák, kistárgyak – pedig az átadási jegyzőkönyvek hiánya miatt nem azonosíthatók. Az ásások során 1907-ben előkerült összesen 70 (nem töredékes) koporsónak a budapesti 24 darab természetesen csak egy része – jóllehet a Kairóban maradt leletek mellett a legnagyobb része. A kutatás egyik eredményeként sikerült mindenesetre azonosítani több gamhudi koporsót különböző európai és amerikai gyűjteményekben, amelyek vagy Back adományaként (Nagyszében, Kolozsvár), vagy vásárlás, esetleg csere útján kerültek jelenlegi őrzési helyükre.

A budapesti darabok kutatása kapcsán új perspektívát nyitott az a tény, hogy a tárgyak, a bontási jegyzőkönyvek és a bontásról készült archív fotók egybevetésével Kóthay rekonstruálni tudta az eredeti szettek döntő többségét, vagyis ma már pontosan ismert, hogy melyik koporsóhoz melyik múmiadiszkek tartoztak. A restaurátorok részvételével elvégzett vizsgálatok szintén számos eredményt hoztak. Kiemelendő ezek közül, hogy 2013 óta több tárgyról is UV-lumineszcens felvétel készült, amelyek teljesen kopott, szabad szemmel nem látható jeleneteket tettek értékelhetővé, míg a pigmentek anyagvizsgálati eredményei a stíluskritikai analízisben hasznosultak. A kutatásban részt vevő restaurátorok elvégezték emellett a korábban még nem konzervált múmiadiszkek állagmegővését, és elkezdődött a fakoporsók restaurálása is. A kutatás egyik speciális részterületét képezi a múmiadiszkekből kinyert görög nyelvű papiruszok vizsgálata. A múmiadiszkek általában *cartonnage*-technikával, vagyis többretegű ragasztott textilből készültek Egyiptomban, a Ptolemaios-kortól azonban – ahogy itt is – gyakran kiselejtezett papiruszcíkokat is felhasználnak alapanyagként. A gamhudi *cartonnage*-okból már korábban is sikerült kinyerni démotikus írással írt papiruszokat, melyek rendkívül fontos kronológiai támpontot jelentenek a tárgyak keltezése kapcsán, hiszen ezek közül több a Kr. e. 130-as évekre, VIII. Ptolemaios II. Euergetés korára datálható. A mostani kutatás keretén belül Németh György a múmiadiszkekből származó 384 darab, jellemzően gazdasági feljegyzést tartalmazó görög papirusztöredék vizsgálá-

latát végezte el. Figyelemre méltó, hogy az egyik töredéken olvasható a démotikus Ta-helet helynév görög formája, Thólthis, ami feltehetőleg Gamhud ókori neve volt, egy másik fragmentum alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a területen nátronkitermelés is folyhatott. A papiruszok vizsgálata az anyag töredékessége ellenére is nagy jelentőségű, hiszen egy-egy apró adat is hozzájárul a terület jobb megismeréséhez, amely a Fajjúm erősen hellenizált zónájának a közelében feküdt.

A kötet második felében Kóthay részletesen leírja a gamhudi koporsókat és múmiadiszkeket: elemzi a koporsók morfológiai és tipológiai jellemzőit, bemutatja a tárgyak készítése technikáját és áttekintést ad a díszítésükről. Ami az ikonográfiai repertoárt illeti, a gamhudi koporsókon egy viszonylag szűk, standardizált motívumkészlet használata figyelhető meg. Ez a motívumkészlet – a növényi és geometrikus ornamentika mellett – alapvetően az átlényegült halott védelmét biztosító isteneket vonultatja fel, vagyis olyan alakokat, akiknek a koporsókra való felfestése a Ptolemaios-korban már évszázadok, néha évezredek óta szokásosnak számított. Az ezen a körön kívül eső, mélyebb teológiai tartalmat/ismereket tükröző istenalakok és motívumok száma feltűnően alacsony, ami a helyi közösség konzervatív ízlését és/vagy azt sejteti, hogy – a kortárs thébai és mephibisi műhelyekkel ellentétben – a gamhudi koporsódekoráció összeállítóit a mortuáris vallással kapcsolatos kortárs teológiai diskurzusok csak részben érintették. A bemutatott koporsók egyik legérdekesebb jellegzetessége ezzel szemben pontosan az, hogy ezt a viszonylag szűk ikonográfiai repertoárt mennyire változatosan és innovatívan kombinálták. A szerző kutatásaiban és a kötetben is nagy teret szentel a stílusztikai vizsgálatoknak: műhelytradíciókat és mesterkezeket különböztet meg és több, a műhelyek működésére utaló értékes megfigyelést tesz. A mesterkezek elkülönítésének megalapozottsága a szakkatalógus megjelenése után lesz eldönthető, bár az itt felsorakoztatott érvek meggyőzőnek tűnnek. Rendkívül érdekesek a gamhudi koporsók és múmiadiszkek feliratai is, ezek között ugyanis grammatikailag tökéletesen artikulált szövegeket és az olvashatóság határát már átlépő pszeudo-feliratokat egyaránt találunk – néha egy tárgyon, vagy akár egy szövegen belül. A jelenség magyarázata nyilván-

valóan összetett, ennek feltárását azonban nem könnyíti meg, hogy a gamhudi darabokon nevek ugyan igen, címek viszont – a férjezett nők státuszára utaló „ház úrnője” tituluson kívül – egyáltalán nem fordulnak elő. A koporsótulajdonosok társadalmi helyzetét a szerző a kötet végén külön fejezetben vizsgálja, bár ehhez tulajdonképpen az egyetlen támpontot a koporsók minősége, technikai kivitele jelenti, amiből annyi biztosan megállapítható, hogy azok egy helyi, elit réteg számára készültek. Az, hogy ebben az esetben ki tekinthető helyinek – kizárólag az ókori Ta-helet/Thólthis lakói vagy esetleg a közeli falvak, netán a Nílus túlsópartján fekvő Ankyronopolis lakosságának egy része is –, éppen az említett adatok hiánya miatt nem válaszolható meg, és kérdéses, hogy az eredeti leletösszefüggések, illetve az egyéb tárgyi anyag azonosíthatatlansága miatt erre valaha fény derül-e még. Jelentős előrelépés ugyanakkor, hogy a koporsók és múmiadiszkek alapos, sokszempontú vizsgálata alapján a szerző részleteiben is meghatározza a gamhudi stílus jellegzetességeit és csoportokat különít el a produkción belül.

A kötet egy minden tekintetben korszerű és jól követhető összefoglalást nyújt a Budapesten őrzött gamhudi koporsók és múmiadiszkek kutatásáról. A gondolatmenet követhetőségét nagyszámú színes reprodukció segíti, és kiemelendő, hogy a koporsófotók esetében nemcsak a szokásos frontális, hanem a laterális nézetet, a koporsók hátát, belső felületeit vagy egy-egy részletét is bemutatja a szerző. A szélesebb közönség számára a megértést glosszárium segíti, amelynek egyes tételei a szöveg vonatkozó helyein, „beülteve” jelennek meg. Külön öröm, hogy a megjelent kötettel a Szépművészeti Múzeum gondol azon látogatóira, akik a kiállítás megtekintésén túl további ismereteket is szeretnének kapni az ott látottakról, a szerző pedig úgy szól szélesebb közönségéhez, hogy a kutatás eredményeinek bemutatásakor nem tesz engedményeket a tárgyszerűségből, ezért a szakember számára is mindvégig élvezetes marad a szöveg.

Schreiber Gábor